

Володимир Михайлович Коссак
Завідувач кафедри цивільного права і процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

Форма правочину за цивільним законодавством України

Волевиявлення учасників правочинів може здійснюватися усно і в письмовій формі. Загалом сторони самі можуть обирати спосіб вираження волі, за винятками встановленими законодавством. Вибір форми таким чином залежить від: а) волі учасників правочину і б) вимог щодо форми, встановлених законодавством.

Форма правочину дає можливість зафіксувати волю його учасників підтвердивши реальність їх намірів щодо настання, зміни або припинення їх цивільних прав та обов'язків. Крім цього письмова форма двохстороннього правочину дозволяє з'ясувати зміст волевиявлення кожної із сторін.

ЦК України в одних випадках дозволяє учасникам самим обрати форму правочину, а в інших — встановлює вимогу щодо конкретної форми правочину. Однак правові наслідки недотримання вимоги відповідної форми різні. В одних випадках сторони обмежуються у виборі доказів, підтверджуючих волевиявлення. В інших правочин вчинений з порушенням вимоги щодо визначеної законом форми може бути визнаний недійсним.

Отже, недотримання форми правочину має різні правові наслідки. Загалом їх можна диференціювати таким чином. Недотримання письмової форми правочину не є підставою визнання його недійсним. В такому випадку йдеться про встановлення факту вчинення правочину, а не про його недійсність.

Інша ситуація, коли закон вимагає обов'язкової письмової форми правочину. В такому випадку підтвердження наявності волевиявлення іншими способами крім письмової форми правочину не допускається. Зокрема, це стосується, наприклад, довіреності. Така вимога зумовлена тим, щоб зміст волевиявлення учасника правочину було чітко зафіксоване і давало змогу озна-

йомитися з ним третім особам. Поділ правочинів на усні та письмові загально-прийнята практика в інших країнах. Водночас можуть бути певні особливості, які впливають на дійсність правочину.

Наприклад, відповідно до § 1 ст. 73 Цивільного кодексу Польщі недотримання письмової форми правочину є підставою його недійсності лише у випадках передбачених законодавством. За загальним правилом недотримання письмової форми правочину в цивільному праві Польщі як і в Україні позбавляє учасника правочину права посилатися на покази свідків, за винятками передбаченими законодавством зокрема, якщо сторони виразили на це згоду, допускаються покази свідків.

Покази свідків не можуть згідно із § 3 ст. 74 Цивільного кодексу Польщі застосовуватися для підтвердження правочину між підприємствами. Таким чином, недотримання письмової форми правочину має два види наслідків: а) неможливість посилатися на покази свідків або б) визнання правочину недійсним у випадках прямо передбачених законодавством.

Подібна ситуація в цивільному праві України. Загалом недотримання письмової форми правочину не є підставою визнання його недійсним. І лише у випадках, прямо передбачених законодавством правочин може визнаватися недійсним внаслідок недотримання письмової форми.

Інша ситуація з правочинами, які підлягають нотаріальному посвідченню. Недотримання в цьому випадку вимоги закону може бути підставою визнання правочину недійсним. Сторони можуть домовитися про нотаріальне посвідчення будь-якого правочину. Водночас законодавством встановленні випадки обов'язкового посвідчення в нотаріальному порядку окремих правочинів.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного суду України від 6 листопада 2009 р. „Про судову практику перегляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” порушення вимог закону щодо укладення правочину в письмовій формі є підставою для визнання його недійсним лише в разі, коли це прямо передбачено законом, зокрема статтями 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118 ЦК тощо.

Необхідно звернути увагу судів, що зі змісту абзацу другої частини першої статті 218 ЦК не може доводитися свідченням свідків не лише заперечення факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин, а й факт його вчинення, а також виконання зобов'язань, що виникли з правочину. Випадки, коли свідчення свідків допускаються як засіб доказування факту вчинення правочину, у ЦК визначені прямо (частина друга статті 937, частина третя статті 949 ЦК).

З підстав недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину нікчемними є тільки правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню.

Вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, судам необхідно врахувати, що норма частини другої

статті 220 ЦК не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню, і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до статей 210 та 640 ЦК пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є укладеними і не створюють прав та обов'язків для сторін.

При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи не має інших підстав нікчемності правочину.

У зв'язку з недодержанням вимог закону про нотаріальне посвідчення правочину договір може бути визнано дійсним лише з підстав, встановлених статтями 218 та 220 ЦК. Інші вимоги щодо визнання договорів дійсними, в тому числі заявлені в зустрічному позові у справах про визнання договорів недійсними, не відповідають можливим способам захисту цивільних прав та інтересів. Такі позови не підлягають задоволенню.

ЦК України визначає: які правочини можуть вчинятися усно, а які письмово. Відповідно до ст. 296 ЦК України усно можуть вчинятися правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів для яких недодержання письмової форми має наслідком її недійсність. Правочини на виконання договору, укладеного у письмовій формі, можуть за домовленістю сторін вчинятися усно, якщо це не суперечить договору або закону. Таким чином, усно можуть вчинятися правочини момент вчинення та виконання співпадають в часі. Найчастіше це стосується реальних правочинів, але в усній формі можуть вчинятися й консесуальні правочини, які відповідають зазначеним вимогам. Обмеження законом встановлені для правочинів, що підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації. До усних належать правочини, в яких поведінка сторін свідчить про намір встановити, змінити або припинити цивільні права та обов'язки. Такі правочини вчиняються шляхом здійснення конклюдентних дій, наприклад, придбанню товару у магазинах самообслуговування, проїзду в міському транспорті тощо.

ЦК України визначає вимоги до письмової форми правочину. Письмова форма вважається дотриманою, якщо зміст правочину зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони, телетайпограми, електронному або іншому технічному засобі, зв'язку. Такий правочин повин бути підписаний сторонами (стороною). Від імені юридичної особи правочин підписується уповноваженою установчими документами особою. Повноваження можуть підтверджуватися довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства та скріплюється печаткою.

ЦК України обов'язкову письмову форму до правочинів встановлює:

- 1) для правочинів між юридичними особами;

2) між юридичними та фізичними особами за винятком правочинів, що вчиняються і виконуються одночасно;

3) правочини між фізичними особами на суму, що перевищує у двадцять і більше розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, так само за винятки тих, момент вчинення і виконання співпадає;

4) інші правочини, щодо яких встановлена письмова форма.

Таким чином не в всіх випадках недодержання письмової форми правочину є підставою визнаною його недійсним. Сторони, як правило повинні довести факт вчинення правочину та його зміст. І лише у випадках, дотримання письмової форми правочину законом визначено як умову дійсності існує загроза нікчемності цивільно-правових наслідків таких дій. Звідси необхідно в кожному конкретному випадку аналізувати законодавство на предмет вимоги щодо дотримання обов'язкової письмової форми та цивільно-правових наслідків її недотримання.

До правочинів, для яких вимагається письмова форма належить, договір ренти, найму житла, лізингу та ін. Вимога щодо письмової форми названих договорів встановлена законодавством. Так, згідно з § 1 ст. 732 ЦК України договір ренти укладається у письмовій формі. Аналогічно договір управління майном укладається в письмовій формі (ч. 1 ст. 1031ЦК). Так само договір найму (оренди) житла укладається у письмовій формі (ст. 811 ЦК). Однак в перелічених випадках недотримання письмової форми не тягне за собою недійсність правочину.

І лише у випадках, передбачених законом недотримання письмової форми не має наслідком виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Зокрема, ст. 981 ЦК України передбачає, що договір страхування укладається у письмовій формі. Договір страхування може укладатися шляхом видачі страховиком страховальникові страхового свідоцтва (поліса, сертифіката). У разі недодержання письмової форми договору страхування такий договір є нікчемним.

В даному випадку ЦК України до наслідків недотримання письмової форми правочину відносить його нікчемність. Знову звертає на себе увагу розбіжність у застосуванні термінів. В ЦК України не вимагається визнання недійсним зазначеного правочину, а підкреслюється, що такий правочин не породжує жодних цивільно-правових наслідків. Загалом погоджуючись з тим, що в коментованому випадку цивільні права та обов'язки не виникають, припиняються чи змінюються слід зауважити, що правочин не є вчинений оскільки недотримана вимога щодо його форми. Таким чином, проблема дотримання письмової форми правочину практично зводиться до підтвердження факту його вчинення і з'ясування його змісту, що не просто встановити у разі заперечення сторін при усному способі вираження волевиявлення. При цьому законодавством визначають правочини, щодо яких письмова форма є обов'язковою. Недотримання останньої не породжує жодних

цивільно-правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків. Тому можна погодитись з терміном законодавця, що такий правочин є нікчемним.

Інакша ситуація з недотриманням вимоги щодо нотаріального посвідчення. Відповідно до ст. 209 ЦК України правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. Загалом на вимогу фізичної або юридичної особи будь-який правочин з її участю може бути нотаріально посвідчений.

Але правові наслідки недотримання нотаріальної форми правочину інші, ніж у разі недотримання письмової форми. Якщо письмова форма не вимагається законодавством, то йдеться про встановлення факту вчинення правочину.

У разі недодержання вимог законодавства про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину останній є нікчемним згідно з ч. 1 ст. 219 ЦК України. З таким трактуванням можна загалом погодитися, оскільки односторонній правочин є завжди волевиявленням однієї особи. Звідси важливе значення має спосіб волевиявлення, спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Недотримання в даному випадку нотаріальної форми є негативною передумовою для виникнення, зміни чи припинення цивільного правовідношення.

Правочин є дією, наслідком якої є виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків. Таким чином, для вчинення правочину необхідно хоча б один прояв волевиявлення. Але у випадках, передбачених законодавством спосіб волевиявлення повинен бути в письмовій формі з обов'язковим нотаріальним посвідченням. Відповідно зміст волевиявлення повинен бути зафіксований у визначеній законом формі. У разі недотримання цієї вимоги існує загроза недійсності такого правочину.

Підвищені вимоги до наслідків недотримання, передбаченої законом нотаріальної форми правочинном, зумовлені важливістю останньої для вираження волевиявлення особи і з'ясування її змісту. Адже законом вимагається дотримання нотаріальної форми правочину для найбільш юридично значущих дій та їх наслідків. Зокрема, нотаріальна форма посвідчення правочину вимагається для вчинення заповіту, договорів відчуження нерухомості, спадкового договору та деяких інших. Навіть приблизний перелік свідчить про важливість чіткого з'ясування змісту волевиявлення учасника (учасників) правочину в зазначених випадках.

Звідси підвищені вимоги передбачені в чинному законодавстві до такої умови дійсності правочинів як письмова форма з нотаріальним посвідченням. Нотаріальне посвідчення правочину дає можливість вже на стадії його вчинення проконтролювати відповідність положенням законодавства волевиявлення сторін, зафіксувати зміст. Власне недотримання вимог закону щодо нотаріального посвідчення може бути причиною неможливості з'ясувати дійсне волевиявлення та його зміст.

З іншого боку законодавством захищаються інтереси сторони, яка добросовісно виконала всі умови договору який згідно з законом повинен бути нотаріально посвідчений. Відповідно до ч. 2 ст. 220 ЦК України, якщо сторони домовилися щодо усіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами і відбулося повне або часткове виконання договору але одна із сторін ухиляється від нотаріального посвідчення, суд може визнати такий договір дійсним. В такому випадку наступне нотаріальне посвідчення договору не вимагається.

Таким чином, рішення суду є своєрідною перевіркою дійсності волевиявлення сторін. У разі досягнення згоди по всіх істотних умовах відсутня лише належна форма правочину. Але дійсність волевиявлення може бути підтверджена іншими доказами. А саме повинні бути такі ознаки, що дозволяють визначити настання цивільно-правових наслідків:

- 1) виконання однією із сторін повністю чи частково договору;
- 2) досягнення згоди щодо всіх істотних умов;
- 3) друга сторона ухиляється від нотаріального посвідчення договору.

Для двохсторонніх правочинів, які вимагають нотаріального посвідчення виконаних повністю або частково однією із сторін цивільні права та обов'язки виникають, змінюються або припиняються за наявності згоди з усіх істотних умов при наявності письмових доказів такого виконання однією із сторін. Звідси різні правові наслідки недотримання вимоги нотаріального посвідчення правочинів. В односторонніх і двохсторонніх правочинах невиконаних жодною із сторін недотримання вимог нотаріального посвідчення має наслідком їх недійсність. У разі виконання однією із сторін повністю або частково правочину, що потребує нотаріального посвідчення за умови ухилення іншої від нотаріального посвідчення правочин може бути визнаний дійсним судом. В такому разі подальшого нотаріального посвідчення правочину не вимагається.

Тому дійсність чи недійсність правочину внаслідок недотримання нотаріальної форми правочину залежатиме від вимог визначених законом. І визначальне значення має вимога щодо змісту волевиявлення. Адже нотаріальна форма в більшості випадках вимагається з метою фіксування справжньої волі учасника правочину. З іншого боку нотаріальне посвідчення є додатковим правовим засобом недопущення порушень інших умов дійсності правочину, наприклад, здатності особи до вчинення певних правочинів.

Усі правочини, що потребують письмового і нотаріального посвідчення за правовими наслідками можна диференціювати на такі групи:

- 1) правочини, щодо яких письмова форма їх вчинення впливає на встановлення самого факту, з яким пов'язується виникнення, зміна чи припинення цивільних прав та обов'язків. Відповідно при встановленні юридичного факту їх наявності, немає потреби визнавати їх недійсними;

- 2) правочини, недотримання письмової форми яких не може підтверджуватися іншими доказами. Такі правочини не породжують жодних цивільно-правових наслідків і є нікчемними;

3) односторонні правочини, щодо яких наслідком недотримання нотаріальної форми є їх недійсність;

4) двосторонні правочини, недотримання нотаріальної форми посвідчення яких має наслідком їх недійсність, за винятком, випадків виконання їх повністю або частково однією стороною і ухилення від нотаріального посвідчення іншою.

Приведена класифікація свідчить, що форма правочину є важливою умовою дійсності правочину. Водночас правові наслідки недотримання форми правочину необхідно розглядувати через призму можливості з'ясування змісту волевиявлення.

У разі недотримання письмової форми правочину немає потреби вважати його недійсним. У разі з'ясуванню його змісту за допомогою належних доказів, такий правочин є підставою виникнення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, за винятком випадків, коли законом прямо вимагається дотримання письмової форми. Звідси необхідно розрізняти відсутність правочину, як юридичного факту у разі недотримання його письмової форми і неможливості іншими способами встановити зміст волевиявлення та його дійсність внаслідок порушення письмової форми.

Тому в коментованому випадку йдеться про встановлення юридичного факту, а не про дійсність чи недійсність правових наслідків. Підтвердження вчинення дії, спрямованої на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків іншими доказами не впливає на її дійсність. В ЦК України містяться доволі багато норм, які встановлюють вимогу щодо письмової форми правочину (договору).

Але, в законодавстві в одних випадках наслідком недотримання письмової форми визначено нікчемність такого правочину, а в інших законодавець не передбачає жодних цивільно-правових наслідків, встановлюючи лише вимогу, щодо письмової форми. Це дозволяє обґрунтовувати висновок, якщо законодавством безпосередньо встановлено нікчемність правочину, внаслідок недотримання письмової форми (як у випадку з кредитним договором), то цивільні права і обов'язки не виникають (відповідно не змінюються і не припиняються). В такому випадку навіть підтвердження факту вчинення правочину іншими доказами не має жодного цивільно-правового значення. Тому визнавати такий правочин недійсним немає підстав, оскільки в цивільно-правовому аспекті він не вчинений.

Якщо законодавством не передбачено нікчемність правочину, внаслідок недотримання письмової форми, то за умови підтвердження вчинення правочину та його змісту іншими доказами цивільні права та обов'язки виникають, змінюються та припиняються.

Тому слід визнати, що порушення вимог закону, щодо укладення правочину у простій письмовій формі є підставою для визнання його недійсним лише у разі, коли це передбачено законом.

З підстав недодержання нотаріальної форми посвідчення, недійсними є правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню і не виконані повністю або частково однією з сторін при наявності згоди з усіх істотних умов.

При цьому слід враховувати, що цивільно-правові наслідки правочину відповідно до законодавства можуть пов'язуватися не з його нотаріальним посвідченням, а з державною реєстрацією. Згідно з ст. 210 ЦК України правочин підлягає державній реєстрації у випадках, встановлених законом. Такий правочин вважається вчиненим з моменту його державної реєстрації. Необхідно розрізняти правочини, які підлягають обов'язковій реєстрації і правочини, відсутність реєстрації яких не впливає на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Так, ст. 1114 ЦК України передбачена державна реєстрація договорів, щодо розпорядженнями майновими правами інтелектуальної власності. Зокрема, ліцензійні договори на використання об'єктів права інтелектуальної власності не підлягають обов'язковій державній реєстрації. Їх державна реєстрація здійснюється лише на вимогу ліцензіара або ліцензіата у визначених закон порядку.

Відсутність державної реєстрації не впливає на чинність прав, наданих за ліцензією або іншим договором на відповідний об'єкт права інтелектуальної власності.

Звідси необхідно з'ясувати чи дотримана форма правочину та його державна реєстрація. При цьому необхідно розрізняти вимогу закону, щодо державної реєстрації самого правочину і державної реєстрації речових прав, які виникають з правочину як правовстановлюючого акту.

Державна реєстрація правочинів (договорів) пов'язується з виникненням цивільно-правових наслідків лише після здійснення державної реєстрації як наприклад інвестиційних договорів (контрактів). Натомість державна реєстрація речових прав, зокрема, виникнення права власності не повинно ототожнюватися з державною реєстрацією договору, який є згідно з Законом України „Про реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень” правовстановлюючим документом. В коментованому випадку йдеться про реєстрацію речових прав які виникають на підставі укладення і нотаріально посвідченого договору. Це відповідає положенню, передбаченому в ч. 2 ст. 331 ЦК України, згідно якого, якщо право власності на нерухоме майно відповідно до закону підлягає державній реєстрації, право власності виникає з моменту державної реєстрації.

Нотаріальне посвідчення правочину є в багатьох випадках правовстановлюючим документом, який є підставою для державної реєстрації цивільних прав, що виникли внаслідок вчинення правочину. В більшості випадків йдеться про реєстрацію речових прав, права власності та їх обмежень. Враховуючи значення цих прав, їх місце в цивільному обороті законодавством вста-

новлена вимога щодо обов'язкової нотаріальної форми. Це дає можливість з одного боку зафіксувати зміст волевиявлення особи, а іншого контролювати відповідність цього волевиявлення іншим вимогам дійсності: обсягу дієздатності, здатності розуміти значення своїх дій тощо.

З позиції дотримання вимог закону і настання цивільно-правових наслідків у вигляді виникнення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків, важливим є дотримання нотаріального посвідчення правочину. Останнє є одним із способів волевиявлення учасника правочину і правовим засобом перевірки змісту дійсного волевиявлення.

Wołodymyr Kossak

Kierownik Katedry Prawa Cywilnego i Postępowania
Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki

Forma czynności prawnej według prawa cywilnego Ukrainy

Oświadczenie woli uczestników czynności prawnych może być dokonywane ustnie i w formie pisemnej. Ogólnie rzecz biorąc, strony same mogą wybierać sposób wyrażenia woli, z wyjątkami ustalonymi przez prawo. Tak więc wybór formy zależy od: a) woli uczestników czynności prawnej i b) wymogów odnośnie do formy, ustalonych przez ustawodawstwo.

Forma czynności prawnej umożliwia odnotowanie woli jej uczestników, po potwierdzeniu realności ich zamiarów w zakresie powstania, zmiany lub ustania ich cywilnych praw i obowiązków. Prócz tego pisemna forma dwustronnej czynności prawnej pozwala na wyjaśnienie treści oświadczenia woli każdej ze stron.

Kodeks cywilny (k.c.) Ukrainy w jednych sytuacjach pozwala uczestnikom samodzielnie wybrać formę czynności prawnej, a w innych — ustala wymóg odnośnie do konkretnej formy czynności prawnej. Ale skutki prawne nieprzestrzegania wymogu odpowiedniej formy są różne. W jednych wypadkach strony ograniczają się do wyboru dowodów potwierdzających oświadczenie woli, w innych, czynność prawna dokonana z naruszeniem wymogu wskazanej prawem formy może być uznana za nieważną.

Nieprzestrzeganie formy czynności prawnej ma różne skutki prawne. Ogólnie rzecz biorąc, można je zróżnicować w taki sposób. Nieprzestrzeganie pisemnej formy czynności prawnej nie jest podstawą do uznania jej za nieważną. W takim wypadku chodzi o ustanowienie faktu dokonania czynności prawnej, a nie o jej nieważność.

Inna sytuacja powstaje, gdy prawo wymaga obowiązkowej pisemnej formy czynności prawnej. W takim wypadku potwierdzenia obecności oświadczenia woli w inny sposób, oprócz formy pisemnej czynności prawnej, nie dopuszcza się.

W szczególności dotyczy to na przykład upoważnienia. Taki wymóg uwarunkowany jest tym, aby treść oświadczenia woli uczestnika czynności prawnej była wyraźnie odnotowana i umożliwiała zapoznanie się z nią osobom trzecim. Podział czynności prawnych na ustne i pisemne to ogólnie przyjęta praktyka w innych krajach. Jednocześnie mogą występować pewne osobliwości wpływające na ważność czynności prawnej.

Na przykład zgodnie z § 1 art. 73 kodeksu cywilnego Polski nieprzestrzeganie pisemnej formy czynności prawnej jest podstawą do jej nieważności jedynie w wypadkach przewidzianych ustawodawstwem. Zgodnie z ogólną zasadą nieprzestrzeganie pisemnej formy czynności prawnej w prawie cywilnym Polski, jak też Ukrainy, pozbawia uczestnika czynności prawnej możliwości powoływania się na zeznania świadków z wyjątkami przewidzianymi ustawodawstwem, w szczególności jeżeli strony wyraziły na to zgodę, dopuszcza się zeznania świadków.

Zeznania świadków, zgodnie z § 3 art. 74 kodeksu cywilnego Polski, nie mogą być stosowne do potwierdzenia czynności prawnej między przedsiębiorstwami. Zatem nieprzestrzeganie pisemnej formy czynności prawnej ma dwa rodzaje skutków: a) niemożność powoływania się na zeznania świadków lub b) uznanie czynności prawnej za nieważną w sytuacjach bezpośrednio przewidzianych ustawodawstwem.

Podobna sytuacja jest w prawie cywilnym Ukrainy. Ogólnie rzecz biorąc, nieprzestrzeganie pisemnej formy czynności prawnej nie jest podstawą do uznania jej za nieważną. I tylko w wypadkach bezpośrednio przewidzianych ustawodawstwem czynność prawna może być uznana za nieważną wskutek nieprzestrzegania formy pisemnej.

Inna sytuacja jest z czynnościami prawnymi podlegającymi poświadczeniu notarialnemu. Nieprzestrzeganie w tym wypadku wymogu prawa może być podstawą do uznania czynności prawnej za nieważną. Strony mogą porozumieć się odnośnie do poświadczenia notarialnego jakiegokolwiek czynności prawnej. Jednocześnie ustawodawstwo ustala przypadki obowiązkowego poświadczenia w trybie notarialnym poszczególnych czynności prawnych.

Zgodnie z Postanowieniem Plenum Sądu Najwyższego Ukrainy z dnia 6 listopada 2009 roku „O praktyce sądowej rozpatrzenia spraw cywilnych o uznanie czynności prawnych za nieważne”, naruszenie wymogów prawa w zakresie zawarcia czynności prawnej w formie pisemnej jest podstawą do uznania jej za nieważną jedynie w razie, gdy jest to bezpośrednio przewidziane przez prawo, w szczególności artykuły 547, 719, 981, 1055, 1059, 1107, 1118 k.c. etc.

Należy zwrócić uwagę sądów, że z treści ustępu drugiego części pierwszej artykułu 218 k.c. nie może być udowodniane zeznaniem świadków nie tylko sprostowanie faktu dokonania czynności prawnej lub podawanie w wątpliwość poszczególnych jej części, lecz także fakt jej dokonania, jak również realizacja zobowiązań, powstałych z czynności prawnej. Sytuacje, kiedy zeznania świadków dopuszcza się jako dowód faktu dokonania czynności prawnej, w k.c. określone są bezpośrednio (część druga artykułu 937, część trzecia artykułu 949 k.c.).

Z podstaw nieprzestrzegania wymogów prawa o poświadczeniu notarialnym czynności prawnej nikczemnymi są tylko czynności prawne, które zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem podlegają obowiązkowemu poświadczeniu notarialnemu.

Rozwiązując spór o uznanie czynności prawnej, która podlega poświadczeniu notarialnemu, sądy muszą uwzględnić, że norma części drugiej artykułu 220 k.c. nie stosuje się do czynności prawnych podlegających zarówno poświadczeniu notarialnemu, jak i rejestracji państwowej, ponieważ moment dokonania takich czynności prawnych zgodnie z artykułami 210 i 640 k.c. łączy się z rejestracją państwową, dlatego nie są one zawarte i nie stwarzają dla stron praw i obowiązków.

Przy rozpatrzeniu takich spraw sądy muszą wyjaśnić, czy czynność prawna podlega obowiązkowemu poświadczeniu notarialnemu, dlaczego nie była ona notarialnie poświadczona, czy rzeczywiście strona uchyliła się od jej poświadczenia oraz czy taka możliwość jeszcze istnieje, jak również czy nie ma innych podstaw nieważności czynności prawnej.

W związku z nieprzestrzeganiem wymogów prawa o notarialnym poświadczeniu czynności prawnej umowa może być uznana za ważną jedynie na zasadach ustalonych przez artykuły 218 i 220 k.c. Inne wymogi uznania umów za ważne, w tym zgłoszone we wzajemnym powództwie w sprawach o uznanie umów za nieważne, nie odpowiadają możliwym sposobom ochrony cywilnych praw i zainteresowań. Takie powództwa nie podlegają satysfakcji.

Kodeks cywilny Ukrainy określa, jakie czynności prawne mogą być dokonane ustnie, a jakie na piśmie. Zgodnie z art. 296 k.c. Ukrainy ustnie mogą być dokonywane czynności prawne, które są wykonywane przez strony całkowicie w momencie ich przeprowadzania, z wyjątkiem czynności prawnych podlegających poświadczeniu notarialnemu i (lub) rejestracji państwowej, jak również czynności prawnych, dla których nieprzestrzeganie formy pisemnej skutkuje ich nieważnością. Czynności prawne o realizacji umowy zawartej w formie pisemnej mogą za porozumieniem stron dokonywać się ustnie, jeżeli nie jest to sprzeczne z umową lub prawem. Tak więc ustnie mogą dokonywać się czynności prawne, których moment dokonania i realizacji zgadzają się w czasie. Najczęściej dotyczy to realnych czynności prawnych, lecz w ustnej formie mogą dokonywać się też konsesualne czynności prawne odpowiadające wskazanym wymogom. Ograniczenia ustalone są przez prawo dla czynności prawnych podlegających poświadczeniu notarialnemu i (lub) rejestracji państwowej. Do ustnych należą te czynności prawne, w których zachowanie się stron świadczy o zamiarze ustalenia, zmiany lub wstrzymania cywilnych praw i obowiązków. Takie czynności prawne są dokonywane w drodze czynności konkludentnych, na przykład nabycia towaru w sklepach samoobsługowych, przejazdu w komunikacji miejskiej itp.

Kodeks cywilny Ukrainy określa wymogi co do pisemnej formy czynności prawnej. Pisemną formę uważa się za zachowaną, jeżeli treść czynności prawnej odnotowana jest w jednym lub kilku dokumentach, w listach, telegramach, które wymieniły strony, nagraniu elektronicznym lub innym technicznym środku łączności. Taka czynność prawna powinna być podpisana przez strony (stronę). W imieniu osoby

prawnej czynność prawną podpisuje pełnomocnik upoważniony dokumentami założycielskimi. Pełnomocnictwa mogą być potwierdzone upoważnieniem, prawem lub innymi aktami ustawodawstwa cywilnego oraz podbijane pieczęcią.

Kodeks cywilny Ukrainy obowiązkową pisemną formę ustala dla czynności prawnych:

- 1) między osobami prawnymi;
- 2) między osobami prawnymi i fizycznymi, z wyjątkiem czynności prawnych, które są dokonywane i wykonywane jednocześnie;
- 3) między osobami fizycznymi na kwotę przekraczającą rozmiar nieopodatkowanego minimum dochodów obywateli dwadzieścia i więcej razy, z wyjątkiem tych przypadków, gdy moment dokonania i realizacji czynności prawnej jest ten sam;
- 4) inne czynności prawne, dla których ustalona jest forma pisemna.

Otóż, nie we wszystkich przypadkach nieprzestrzeżenie pisemnej formy czynności prawnej jest podstawą do uznania jej za nieważną. Strony z reguły powinny udowodnić fakt dokonania czynności prawnej i jej treść. W wypadku przestrzegania pisemnej formy czynności prawnej prawo określa warunki jej ważności, a w razie nieprzestrzegania formy pisemnej istnieje zagrożenie nieważności cywilnoprawnych skutków takich czynności. Dlatego trzeba w każdym konkretnym wypadku analizować ustawodawstwo odnośnie do wymogu przestrzegania obowiązkowej formy pisemnej i skutków cywilnoprawnych jej nieprzestrzegania.

Do czynności prawnych, dla których wymaga się formy pisemnej, należy umowa renty, najmu mieszkania, leasingu itd. Wymóg formy pisemnej wymienionych umów ustala ustawodawstwo. Tak więc zgodnie z § 1 art. 732 k.c. Ukrainy umowę renty zawiera się w formie pisemnej. Analogicznie zawiera się umowę zarządzania mieniem (część 1 art. 1031 k.c.). Umowę najmu (dzierżawy) mieszkania także zawiera się na piśmie (art. 811 k.c.), ale w wymienionych przypadkach nieprzestrzeżenie formy pisemnej nie powoduje nieważności czynności prawnej.

Tylko w przypadkach przewidzianych prawem nieprzestrzeżenie formy pisemnej nie skutkuje powstaniem, zmianą lub ustaniem cywilnych praw i obowiązków. W szczególności art. 981 k.c. Ukrainy przewiduje, że umowę ubezpieczenia zawiera się na piśmie. Umowę ubezpieczenia można zawierać w drodze wydania ubezpieczonemu świadectwa ubezpieczeniowego (polisy, certyfikatu) przez ubezpieczyciela. W razie nieprzestrzegania pisemnej formy umowy ubezpieczenia umowa taka jest nieważna.

W danym wypadku kodeks cywilny Ukrainy za skutek nieprzestrzegania formy pisemnej czynności prawnej uznaje jej nieważność. Znow zwraca na siebie uwagę rozbieżność w zastosowaniu terminów. W kodeksie cywilnym Ukrainy nie wymaga się uznania za nieważną wskazanej czynności prawnej, lecz podkreśla się, że taka czynność prawna nie rodzi żadnych skutków cywilnoprawnych. Tak więc godząc się z tym, że w komentowanym przypadku cywilne prawa i obowiązki nie powstają, ustają lub zmieniają się, należy zauważyć, że czynność prawna nie jest dokonana, ponieważ nie jest zachowany wymóg dotyczący jej formy. Zatem problem przestrzegania formy pisemnej czynności prawnej praktycznie sprowadza się do potwierdzenia

nia faktu jej dokonania i wyjaśnienia jej treści, co nie jest takie proste do ustalenia w razie sprzeciwu stron przy ustnym sposobie wyrażenia przejawu woli. Poza tym ustawodawstwo określa czynności prawne, odnośnie do których forma pisemna jest obowiązkowa. Nieprzestrzeganie tej ostatniej nie rodzi żadnych skutków cywilnoprawnych w postaci powstania, zmiany lub ustania cywilnych praw i obowiązków. Dlatego można zgodzić się z terminem prawodawcy, że taka czynność prawna jest nieważna.

Do innej sytuacji dochodzi wraz z nieprzestrzeganiem wymogu o poświadczeniu notarialnym. Zgodnie z art. 209 k.c. Ukrainy czynność prawna, dokonana na piśmie, podlega poświadczeniu notarialnemu tylko w przypadkach ustalonych przez prawo lub porozumienie stron. Ogólnie rzecz biorąc, na żądanie osoby fizycznej lub prawnej każda czynność prawna z jej udziałem może być poświadczona notarialnie.

Skutki prawne nieprzestrzegania formy notarialnej czynności prawnej są jednak inne niż w wypadku nieprzestrzegania formy pisemnej. Jeżeli formy pisemnej nie wymaga się ustawodawstwem, to chodzi o ustanowienie faktu dokonania czynności prawnej.

W razie nieprzestrzegania wymogów ustawodawstwa o notarialnym poświadczeniu jednostronnej czynności prawnej, ta ostatnia jest nieważna zgodnie z częścią 1 art. 219 k.c. Ukrainy. Z takim traktowaniem sprawy można na ogół się zgodzić, ponieważ jednostronna czynność prawna zawsze jest przejawem woli jednej osoby. Stąd istotne znaczenie ma sposób przejawu woli, skierowany na powstanie, zmianę lub ustanie cywilnych praw i obowiązków. Nieprzestrzeganie w danym wypadku formy notarialnej jest negatywną przesłanką do powstania, zmiany lub ustania cywilnego stosunku prawnego.

Czynność prawna jest działaniem, którego skutkiem jest powstanie, zmiana lub ustanie cywilnych praw i obowiązków. Tak więc dla dokonania czynności prawnej musi zaistnieć chociażby jeden przejaw oświadczenia woli, jednakowoż w przypadkach przewidzianych ustawodawstwem sposób oświadczenia woli powinien powstać w formie pisemnej z obowiązkowym poświadczeniem notarialnym. Otóż, treść oświadczenia woli powinna być odnotowana w określonej przez prawo formie. W razie nieprzestrzegania tego wymogu istnieje zagrożenie nieważności takiej czynności prawnej.

Podwyższone wymogi co do skutków nieprzestrzegania przewidzianej prawem notarialnej formy czynności prawnej uwarunkowane są ważnością tej ostatniej dla wyrażenia oświadczenia woli osoby i wyjaśnienia jego treści. Prawo wymaga przecież przestrzegania notarialnej formy czynności prawnej dla najbardziej znaczących prawnie czynności i ich skutków. W szczególności, forma notarialna poświadczenia czynności prawnej potrzebna jest do wykonania testamentu, umów wyłączenia nieruchomości, umowy dziedziczenia oraz niektórych innych. Nawet przybliżony wykaz świadczy o ważności precyzyjnego wyjaśnienia treści oświadczenia woli uczestnika (uczestników) czynności prawnej we wskazanych przypadkach.

Stąd wynikają podwyższone wymogi, przewidziane w obowiązującym ustawodawstwie, dla takiego warunku ważności czynności prawnych, jak forma pisemna z po-

świadczeniem notarialnym. Poświadczenie notarialne czynności prawnej umożliwia już w tym stadium jej dokonywania sprawdzenie jej zgodności z ustaleniami ustawodawstwa odnośnie do oświadczenia woli stron oraz odnotowanie jego treści. Ściśle mówiąc, nieprzestrzeganie wymogów prawa dotyczących poświadczenia notarialnego może być przyczyną niemożności wyjaśnienia faktycznego oświadczenia woli i jego treści.

Z innej strony, ustawodawstwo broni interesów strony, która sumiennie spełniła wszystkie warunki umowy, która zgodnie z prawem powinna być notarialnie poświadczona. Zgodnie z częścią 2 art. 220 k.c. Ukrainy, jeżeli strony umówiły się co do wszystkich istotnych warunków umowy, co potwierdza się pisemnymi dowodami, i odbyło się pełne lub częściowe wykonanie umowy, lecz jedna ze stron uchyła się od poświadczenia notarialnego, sąd może uznać taką umowę za ważną. W takim wypadku nie wymaga się następnego poświadczenia notarialnego umowy.

Tak więc orzeczenie sądu jest swoistym sprawdzeniem ważności oświadczenia woli stron. W razie osiągnięcia zgody, po wszystkich istotnych kwestiach brakuje jedynie należytej formy czynności prawnej. Ważność oświadczenia woli może być potwierdzona także innymi dowodami, a mianowicie muszą zaistnieć takie fakty, które pozwalają na wyznaczenie momentu działania skutków cywilnoprawnych:

- 1) realizacja przez jedną ze stron całkowicie lub częściowo umowy;
- 2) osiągnięcie zgody odnośnie do wszystkich istotnych warunków;
- 3) uchylenie się drugiej strony od notarialnego poświadczenia umowy.

Dla dwustronnych czynności prawnych, które wymagają poświadczenia notarialnego, wykonanych całkowicie lub częściowo przez jedną ze stron, cywilne prawa i obowiązki powstają, zmieniają się lub ustają w razie osiągnięcia porozumienia we wszystkich istotnych kwestiach, w razie istnienia dowodów pisemnych takiego wykonania przez jedną ze stron. Stąd też są różne skutki prawne nieprzestrzegania wymogu notarialnego poświadczenia czynności prawnych. W jednostronnych i dwustronnych czynnościach prawnych, niewykonanych przez żadną ze stron, nieprzestrzeganie wymogów poświadczenia notarialnego skutkuje ich nieważnością. W razie wykonania przez jedną ze stron całkowicie lub częściowo czynności prawnej, która potrzebuje poświadczenia notarialnego, pod warunkiem uchylenia się przez inną od poświadczenia notarialnego, czynność prawna może być uznana przez sąd za ważną. W takim wypadku następne poświadczenie notarialne czynności prawnej nie jest potrzebne.

Dlatego ważność lub nieważność czynności prawnej wskutek nieprzestrzegania formy notarialnej czynności prawnej będzie zależeć od wymogów określonych prawem i rozstrzygające znaczenie ma wymóg odnośnie do treści oświadczenia woli — przecież notarialnej formy w większości przypadków wymaga się w celu odnotowania faktycznej woli uczestnika czynności prawnej. Z kolei notarialne poświadczenie jest dodatkowym środkiem prawnym niedopuszczenia do naruszeń innych warunków ważności czynności prawnej, na przykład zdolności osoby do dokonania pewnych czynności prawnych.

Wszystkie czynności prawne, które wymagają pisemnego i notarialnego poświadczenia, według skutków prawnych można podzielić na następujące grupy:

1) Czynności prawne, w których pisemna forma ich dokonania wpływa na ustanowienie samego faktu, z którym wiąże się powstanie, zmiana lub ustanie cywilnych praw i obowiązków. Odpowiednio, przy ustanowieniu faktu prawnego ich obecności nie ma potrzeby uznawać ich za nieważne.

2) Czynności prawne, w których nieprzestrzeganie formy pisemnej nie można stwierdzać za pomocą innych dowodów. Takie czynności prawne nie rodzą żadnych skutków cywilnoprawnych oraz są nieważne.

3) Jednostronne czynności prawne, odnośnie do których skutkiem nieprzestrzeganie formy notarialnej jest ich nieważność.

4) Dwustronne czynności prawne, w których nieprzestrzeganie notarialnej formy poświadczenia skutkuje ich nieważnością, z wyjątkiem wypadków ich wykonania całkowicie lub częściowo przez jedną stronę i uchylenie się od poświadczenia notarialnego przez inną.

Podana klasyfikacja świadczy o tym, że forma czynności prawnej jest doniosłym warunkiem ważności czynności prawnej. Jednocześnie skutki prawne nieprzestrzeganie formy czynności prawnej należy rozpatrywać przez pryzmat możliwości wyjaśnienia treści oświadczenia woli.

W razie nieprzestrzeganie pisemnej formy czynności prawnej nie należy uznawać jej za nieważną. W razie wyjaśnienia jej treści za pomocą należytych dowodów, taka czynność prawna jest podstawą do powstania, zmiany lub ustania cywilnych praw i obowiązków, z wyjątkiem sytuacji, gdy prawo bezpośrednio wymaga przestrzeganie formy pisemnej. Dlatego trzeba rozróżniać brak czynności prawnej jako faktu prawnego w razie nieprzestrzeganie jej formy pisemnej i niemożności ustalenia innymi sposobami treści oświadczenia woli oraz jego ważności wskutek naruszenia formy pisemnej.

Dlatego w komentowanym przypadku chodzi o ustanowienie faktu prawnego, a nie o ważność lub nieważność skutków prawnych. Potwierdzenie dokonania czynności, skierowanej na powstanie, zmianę lub ustanie cywilnych praw i obowiązków, za pomocą innych dowodów nie wpływa na jej ważność. W kodeksie cywilnym Ukrainy jest sporo norm, ustanawiających wymóg odnośnie do pisemnej formy czynności prawnej (umowy).

W ustawodawstwie w pewnych wypadkach skutkiem nieprzestrzeganie formy pisemnej jest nieważność takiej czynności prawnej, a w innych prawodawca nie przewiduje żadnych skutków cywilnoprawnych, ustalając jedynie wymóg odnośnie do formy pisemnej. To pozwala na uzasadnienie wniosku: jeżeli ustawodawstwo bezpośrednio ustanowiło nieważność czynności prawnej wskutek nieprzestrzeganie formy pisemnej (np. umowy kredytowej), to cywilne prawa i obowiązki nie powstają (odpowiednio nie zmieniają się i nie ustają). W takiej sytuacji nawet potwierdzenie faktu dokonania czynności prawnej innymi dowodami nie ma żadnego znaczenia cywilnoprawnego, dlatego nie ma podstaw, żeby uznawać taką czynność prawną za nieważną, ponieważ w aspekcie cywilnoprawnym nie została ona dokonana.

Jeżeli w ustawodawstwie nie przewidziano nieważności czynności prawnej wskutek nieprzestrzeganie formy pisemnej, to pod warunkiem potwierdzenia do-

konania czynności prawnej i jej treści za pomocą innych dowodów cywilne prawa i obowiązki powstają, zmieniają się i ustają.

Dlatego należy uznać, że naruszenie wymogów prawa odnośnie do zawarcia czynności prawnej w prostej formie pisemnej jest podstawą do jej uznania za nieważną tylko wtedy, gdy jest to przewidziane przez prawo.

Z perspektywy nieprzebrzegania notarialnej formy poświadczenia, nieważnymi są czynności prawne, które zgodnie z obowiązującym ustawodawstwem podlegają obowiązkowemu poświadczeniu notarialnemu oraz nie są wykonane całkowicie lub częściowo przez jedną ze stron po osiągnięciu porozumienia co do wszystkich istotnych warunków.

Należy przy tym uwzględnić, że skutki cywilnoprawne czynności prawnej zgodnie z ustawodawstwem mogą być związane nie z jej poświadczeniem notarialnym, a z rejestracją państwową. Zgodnie z art. 210 k.c. Ukrainy czynność prawna podlega rejestracji państwowej w sytuacjach ustalonych przez prawo. Taką czynność prawną uważa się za dokonaną od momentu jej rejestracji państwowej. Należy rozróżniać czynności prawne, które podlegają obowiązkowej rejestracji, i czynności prawne, w których brak rejestracji nie wpływa na powstanie, zmianę lub ustanie cywilnych praw i obowiązków.

Art. 1114 k.c. Ukrainy przewiduje państwową rejestrację umów o zarządzaniu prawami majątkowymi własności intelektualnej. W szczególności umowy licencyjne o wykorzystaniu obiektów prawa własności intelektualnej nie podlegają obowiązkowej rejestracji państwowej, ich rejestracji państwowej dokonuje się jedynie na żądanie licencjodawcy lub licencjobiorcy w wyznaczonych prawem wypadkach.

Brak rejestracji państwowej nie wpływa na ważność praw udzielonych z tytułu licencji lub innej umowy na odpowiedni obiekt prawa własności intelektualnej, dlatego trzeba wyjaśnić, czy zachowana jest forma czynności prawnej i jej rejestracja państwowa. Należy przy tym rozróżnić wymóg prawa odnośnie do rejestracji państwowej samej czynności prawnej i rejestracji państwowej praw rzeczowych, powstających z czynności prawnej jako aktu ustanawiającego prawo.

Państwowa rejestracja czynności prawnych (umów) wiąże się z powstawaniem skutków cywilnoprawnych jedynie po dokonaniu rejestracji państwowej, na przykład umów inwestycyjnych (kontraktów). Jednocześnie rejestracja państwowa praw rzeczowych, w szczególności powstanie prawa własności, nie powinna być utożsamiana z rejestracją państwową umowy, która zgodnie z ukraińską ustawą „O rejestracji praw rzeczowych na nieruchomości oraz ich ograniczeń” jest dokumentem ustanawiającym prawo. W komentowanym przypadku chodzi o rejestrację praw rzeczowych, powstających na podstawie zawarcia i poświadczenia notarialnego umowy. To odpowiada ustaleniu przewidzianemu w części 2 art. 331 k.c. Ukrainy, zgodnie z którym, jeżeli prawo własności nieruchomości zgodnie z prawem podlega rejestracji państwowej, to prawo własności powstaje w momencie rejestracji państwowej.

Notarialne poświadczenie czynności prawnej w wielu wypadkach jest dokumentem ustanawiającym prawo, będącym podstawą do rejestracji państwowej praw

cywilnych, które powstały wskutek dokonania czynności prawnej. W większości wypadków chodzi o rejestrację praw rzeczowych, prawa własności i ich ograniczeń. Biorąc pod uwagę znaczenie tych praw i ich miejsce w obrocie cywilnym, ustawodawstwo określa wymóg odnośnie do obowiązkowej formy notarialnej. To umożliwia, z jednej strony, odnotowanie treści oświadczenia woli osoby, a z drugiej — kontrolowanie zgodności tego oświadczenia woli z innymi wymogami co do ważności: zakresu zdolności do czynności prawnych, zdolności rozumienia znaczenia swoich działań itd.

Z pozycji przestrzegania wymogów prawa i zaistnienia skutków cywilnoprawnych w postaci powstania, zmiany lub ustania cywilnych praw i obowiązków ważne jest przestrzeganie poświadczenia notarialnego czynności prawnej. Jest ono jednym ze sposobów oświadczenia woli uczestnika czynności prawnej i środkiem prawnym sprawdzenia treści rzeczywistego oświadczenia woli.

Summary

Form of a legal act according to Ukrainian civil law

The article is devoted to a complicated issue of declaration of will in the Civil Code of Ukraine. The declaration of will of the participants in a legal act can be expressed orally and in writing. With a few exceptions established by law, the parties can choose the way in which to declare their will. In some cases the Civil Code of Ukraine allows the participants to choose a form of a legal act, and in other establishes a requirement for a certain form of a legal act. The author discusses and comments on various legal effects of non-compliance with the form of a legal act.